

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
VAKFI YAYINLARI NO: 149

İLÂHİYAT FAKÜLTELERİ
KELAM ANABİLİM DALI
EĞİTİM-ÖĞRETİM MESELELERİ ve
KOORDİNASYONU TOPLANTISI - II

İstanbul, 1998

ZÜHD ve KURULUŞ DÖNEMLERİNDE KELÂM-TASAVVUF İLİŞKİSİ

Doç. Dr. İlyas Çelebi

MÜ İlâhiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı öğretim üyesi

Giriş

Bilindiği üzere İslâm'ın ilk devirlerinde dinî hayatın yazılı tek kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'dir. Ondan çıkarılan veya bizzat Hz. Peygamber tarafından belirlenen dinî hükümler hâfızalarda tutularak naklediliyordu. Problemleri çözme ve naslardan hüküm çıkarma belli bir sistematığa dayanmakla beraber bu sistematik de ilmî bir tarzda düzenlenmemiştir. İslâmî (şer'î) nitelendirilen tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi ilimler bilkuvve Kur'an ve Sünnet'in içinde bulunmakla beraber bu dönemde müstakil ilimler halinde ortaya çıkmamışlardır. İslâm tarihinde hicrî II. yüzyıl ve sonrasında şer'î hükümler bir metot dairesinde tedvin edilerek fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis ilimleri tedvin ve tasnif edilmişlerdir.

Sûffîler diğer İslâmî ilimler gibi tasavvufun da Kur'an ve Sünnet'in muhtevasında bilkuvve mündemiç bulunduğunu, ismen olmasa da "hâl" olarak mevcut olduğunu iddia ederler. Şer'î ilimlerde dinî hayatın görünen ve dışı vuran kısmının ele alınmış olduğunu, halbuki meselenin bir de ruhî ve kalbî boyutunun bulunduğunu, tasavvufun da bu alanı ele aldığını, Kur'an ve Sünnet'te mevcut olan zühdü çeşitli etkenler sonucu yeniden ele alıp yorumladığını, böylece dinî hayatın zâhirine hitap eden ilimler (fikhü'z-zâhir) yanında murakabe, muhasebe, riyâzet, mücadele, hâl, makam ve bunlarla ilgili diğer hususlardan bahseden bâtinî bir ilim (fikhü'l-bâtın) ortaya çıktığını ve sonuçta tasavvufun da diğer ilimler gibi

konusu, metodu ve gayesi olan bir ilim olduğunu söylerler¹⁵. Bu çerçevede Muhâsibî (ö. 243/857) *Vesâyâ* ve *er-Riâye*'yi, Kelâbâzî (ö. 380/990) *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*u, Serrâc (ö. 378/988) *el-Luma*'ı, Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) *Kûtü'l-kulûb*'ü, Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Risâle*'yi yazmış; daha sonra gelen Gazzâlî ise *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'de tasavvufun edep ve erkânını anlatmış, terim ve işaretlerini açıklamış ve onu sistemli bir ilim haline getirmiştir.

Diğer dinî ilimler gibi tasavvufî düşünce de zaman içinde çeşitli aşamalardan geçerek ve büyük değişimler geçirerek günümüze gelmiştir. Tasavvufî düşüncenin genel olarak şu aşamalardan geçtiği kabul edilir.

1. Resûlullah Dönemi

Hız. Peygamber'in zühd hayatını nübüvvet öncesi ve nübüvvet dönemi olmak üzere iki aşamada değerlendirmek mümkündür. O, nübüvvet öncesinde henüz toplumu değiştirecek tebliğ görevini üstlenmediği için dışa dönük değil, içe yönelik gayret ve uğraş veriyordu. Zaman zaman uzlete çekiliyor, tek başına teemmül ve itibara (derin düşüncelere) dalıyor, her şeyden ibret almaya çalışıyordu. Bu dönem onun hayatının arınma safhasını oluşturmaktaydı. Ancak bu dönemde bile ondaki uzlet halleri yılın bütün günlerini değil, ramazan ayı gibi belirli günleri kapsıyordu¹⁶. Diğer zamanlar ise ticaretle meşgul oluyor, "Hilfû'l-fudul" üyeliği ve Kâbe hakemliği örneklerinde görüldüğü gibi sosyal etkinliklere katılıyor ve günlük aktivitelere devam ediyordu.

Resûlullah kırk yaşına gelince ona özellikle Allah'ın varlığı ve birliği (tevhid), Allah ile peygamberler arasında elçilik görevi yapan meleklerin varlığı, hesap gününün mutlaka geleceği, insanların cennete veya cehenneme girecekleri, Allah'ın insanlar arasından seçtiği bazı kişilere vahiy göndererek onları tebliğle görevlendirdiği bildirilmiş ve bu ilâhî gerçekleri insanlara tebliğ etmekle görevlendirildiği haber verilmiştir. O da yakın akrabalarından başlamak üzere topluma ve dolayısıyla bütün insanlığa bu ilâhî mesajı ulaştırmaya başlamıştır. Artık o, içe dönük arınmasını tamamlamış ve çevresini arındırmakla görevlendirilmişti. Ondaki ruhî arınma en üst noktaya çıkmış, kalp temizliği, ruh berraklığı, basiret aydınlığı ve vic-

15 Mustafa Abdürrâzık, *et-Tasavvuf*, Dâiretû'l-maârifî'l-İslâmiyye, Tahran 1993, V, 280-282.

16 Buhârî, "Bedü'l-vahy", 1.

dan olgunluğu en ileri mertebeye varmış olduğu için bütün âlemin en gizli sırlarını, en büyük hakikatlerini vesile olan mi'rac gibi ruhî bir tecrübeyi yaşamıştır¹⁷.

Hız. Peygamber ruhî bakımdan böyle bir mertebeye ulaşmasına rağmen yine de günlük hayatında ve ibadetlerinde Allah'ın kendisinden istedikleri ile yetinmeyerek zaman zaman ilâvelerde bulunmuş, ayakları şişinceye kadar ibadete devam etmiş¹⁸, itikâfa girmiş, yeme, içme ve giyiminde son derece sade bir hayat sürdürmüş, çevresine ibadeti, takvâyı, sabrı, şükrü telkin etmiştir.

Hız. Muhammed'in hayatı ne tamamıyla dünyaya yöneliktir ne de bütünüyle dünyadan uzaktır. Onun bireysel hayatı, toplumla içiçe olan bir insanın kendine ayırabileceği ferdî hayat miktarıncadır. Hız. Peygamber'in Medine'deki hayatı ise Mekke'dekinden daha çok topluma açıktır. O, hem devlet reisi, hem ordu kumandanı, hem davaları gören kadı, hem namazları kıldırın imam, hem eşlerinin ihtiyaçlarını karşılayan bir kocadır.

Hız. Peygamber'in arkadaşları olan sahâbîler de onun gibi yeknesak bir hayata sahip değildiler. üzüntülü ve sevinçli halleri olduğu gibi ibadet ve zühd yanında dünya işlerini de hiç aksatmadan yaparlardı. Onların nazarında dünya hayatı bir gaye değildir. Aksine vazgeçilemeyen ve faydalanılması gereken bir vasıttır. Onlar, İslâm'ın temel esaslarında ortak hareket etmekle beraber, herkes kendi mizaç, karakter, kabiliyet ve yaşına göre farklı eğilimler ortaya koyuyordu. Ashâb-ı Suffe bu eğilimi, Hâlid b. Velîd'in öncülüğünü yaptığı mücahidler bir başka eğilimi; Hız. Ebû Bekir, Osman ve Abdurrahman b. Avf zenginler zümresini, Ebû Zer, Ammâr ve Ebû Hüreyre gibileri fakirleri temsil ediyordu. Osman b. Maz'ûn ve Abdullah b. Amr b. As zâhidliği tercih ederken Abdullah b. Şuaym tamamen ayrı bir temayülü temsil ediyordu. Bu farklılıklar aynı zamanda modern toplumlardaki sınıf, meslek ve zümrelerin yerine kâim temayülleri teşkil etmekteydi. Her temayülün önemi ihtiyaç oranında idi. Tek bir eğilimi öne çıkarıp diğerlerini görmezlikten gelmek isabetli değildi.

17 Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 42.

18 Buhârî, "Nikâh", 1.

Ancak sūfîler Resûlullah'ın hayatını değerlendirirken seçici davranmış, onun hayatından bir örneği alıp bütün hayatı o istikamette yorumlamışlardır. Efendimizin çok dua ettiği, istiğfarda bulunduğu, ayakları şişinceye kadar ibadete devam ettiği, ramazanın son on gününde itikâfa girdiği doğrudur. Ama aynı peygamberin savaş elbisesi giyip cepheye gittiği, ticaretle meşgul olduğu, dünya işlerini gördüğü, eş, dost ve insanlarla sohbet ettiği, şakalaştığı da bir vâkıdır. Onun hayatını bir bütün olarak düşündüğümüz takdirde bundan uzlete çekilmiş bir derviş örneği çıkarmak mümkün değildir. Resûlullah'ın hayatı bir bütündür ve bu bütün içindeki cüzlerin her birinin değeri sünnetteki miktarları kadardır. Peygamber'in hayatından bir cüzi davranışı esas alarak bütünü bunun üzerine bina edecek olursak, o zaman bu davranış sünnet olmaktan da, İslâmî olmaktan da çıkar. Şu, dinde ifrat, aksi ise tefrit olup İslâm, kendinden öncekileri bu yanlış tutumlara girmekle eleştirmiştir.¹⁹

Bizce Resûlullah'ın hayatından, sūfîlerin iddia ettikleri tarzda dünyaya sırtını dönmüş bir zâhid örneği çıkarmak mümkün değildir. Sūfîyyenin hayatı ile Resûlullah'ın nübüvvet öncesi yaşayışı arasında benzeşme noktaları daha fazladır. Bunun için Ömer Rıza Doğrul (ö. 1371/1952), tasavvufun Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi hayatından kaynaklandığını, zâhidlerin hayatının da bu hayatın devamından başka bir şey olmadığını iddia etmektedir.²⁰

Sūfîler, tasavvufun asıl kaynağının Hz. Peygamber'in zühd ve ibadet hayatı ile Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetler ve bazı hadisler olduğunu söylemektedirler. Onun zühd ve ibadetinin genel hayatıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini biraz önce açıklamıştık. Böyle bir değerlendirme onların savunduğu tarzda bir hayata onay vermez. Kur'an âyetlerine gelince; onlar bu dünya hayatının aldatma metaından ibaret olduğunu²¹, bir oyun, eğlence, süs, övünme, daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibaret bulunduğunu,²² dünya metaının önemsiz olduğunu²³, inanan ve Allah'tan korkanlar için âhîret yurdunun tercihe şâyan bulunduğunu,²⁴

19 Nesâî, "Menâsikü'l-hac", 217.

20 Ö. Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Getirdiği Tasavvuf*, İstanbul 1948, s. 18.

21 Âl-i İmrân 3/185; er-Ra'd 13/26; el-Hadîd 57/20.

22 el-En'âm 6/32; el-Ankebût 29/64; Muhammed 47/36; el-Hadîd 57/20.

23 en-Nisâ 4/77.

24 en-Nisâ 4/77.

âhirete göre dünya hayatının faydasının çok az olduğunu²⁵, asıl yaşamının âhirette vuku bulacağını²⁶ orada çetin bir azap yanında Allah'ın mağ-firet ve rızasının da bulunduğunu²⁷ bildiren âyetler ile "Allah'ın göklerin ve yerin nuru olduğunu"²⁸, haber veren ve Bedir Savaşı ile ilgili olarak "Onları siz öldürmediniz fakat Allah öldürdü, okları attığın zaman da sen atmadın, Allah attı"²⁹ meâlindeki âyette görüldüğü gibi gerçek fâilin Allah olduğunu beyan eden ifadeleri ve Allah'ı anmayı, O'ndan korkmayı ve O'na ibadet etmeyi öngören âyetleri³⁰ delil göstermektedirler.

Kur'ân-ı Kerîm dünya hayatı ile âhireti mukayese ederken âhiretin ağır bastığını vurgulamasına rağmen bunların birbirini tamamladığını olduğunu ve biri olmaksızın diğerrinin mükemmel olamayacağını, âhiret için çalışırken dünyadan da nasibin unutulmaması gerektiğini³¹, dünya nimetlerinin, yer ve göklerde bulunan şeylerin insanların hizmetine verildiğini beyan etmektedir³². Binaenaleyh Resûlullah'ın hayatı gibi Kur'an âyetlerini de bütün olarak mütalaa etmek gerekir. Seçici davranarak Kur'an'dan bir veya birkaç âyeti almak, diğerrlerini göz önünde bulundurmadan bunlar üzerine bir sistem bina etmek isabetli değildir. Ayrıca âyetlerin hepsi ahkâm açısından aynı durumda değildir. Genel mâna ifade edenlerin (mutlak) yanında özel ve sınırlı anlamı bulunanlar (mukayyet); vücub ifade edenlerin yanında ibâha anlamı taşıyanlar da bulunmaktadır. Bunların belli bir sistem halinde ve bir bütünlük içinde anlaşılması gerekir.

Sûfflerin kaynak olarak gösterdikleri hadislere ise hadis külliyyatının "zühd, rekâik, edeb" bölümlerinde yer alan rivayetler³³ yanında şu örnekler verilebilir: "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim ve bilineyim diye halkı yarattım"³⁴. "Kendini bilen, rabbini de bilir"³⁵. "Sen olma-

25 et-Tevbe 9/38.

26 el-Ankebût 29/64.

27 el-Hadîd 57/20.

28 en-Nûr 24/35.

29 el-Enfal 8/17.

30 bk. M. Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cem*, "zkr", "vky", "abd" kelimeleri.

31 el-Kasas 28 /77.

32 bk. M. Fuâd Abdulbâkî, *a.g.e.*, "nam"ve "nfy", kelimeleri.

33 bk. Buhârî, "Rikâik", Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce, "Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik".

34 A. Avni Konuk, *Füsûs Şerhi*, İstanbul 1992, III, 50, 85, 316; IV, 116, 135, 166; İsmail Hakkı Bursevî bu rivayeti şerhetmek maksadıyla *Kenz-i Mahfî* isimli risâleyi yazmıştır (İstanbul 1980).

35 A. Avni Konuk, *a.e.*, III, 154; IV, 326.

saydın bu kâinatı yaratmazdım”³⁶ “İnsanlar uykudadır, öldüklerinde uyanırlar”³⁷. “Benim Allah ile beraber olduğum öyle bir vakit vardır ki, o vaktin içine benimle birlikte ne bir mukarreb melek, ne de mürsel nebî sığar”³⁸. “Âdem ruh ile cesed arasında iken ben peygamberdim”³⁹. “Allah’ın ilk yarattığı şey kalemdir”⁴⁰ “Kul, nâfilelerle de bana yaklaşılmaya devam eder, nihayet onu sevdiğim işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve konuşan dili olurum. Benimle işitir, benimle görür, benimle tutar ve benimle konuşur”.⁴¹

Ayrıca ümmetin içinden mehdî ve abdalların zuhur edeceği, onların sayısı ve çıkış yerleri hakkında birçok rivayet tasavvuf kitaplarında yer almaktadır⁴².

Tasavvuf kitaplarında hadis diye yer alan rivayetlerin çoğu hadis âlimlerinin ortaya koyduğu kriterler çerçevesinde sahih sayılmaz. Nitekim yukarıda örnek olarak verdiğimiz rivayetlerin yarısından fazlası hadis âlimlerince sūfîler arasında meşhur sözler olarak kabul edilmektedir⁴³. Sahih olanlar konusunda ise mutasavvıflar Kur'an âyetlerinde ve Sünnet'te olduğu gibi seçici davranmaktadırlar. Yani sünnet ve hadislerin hepsini bir arada mütalaa ederek anlamaları gerekirken, belirli hadisleri alarak sistemlerini onlar üzerine bina etmişlerdir. Bizce bu yaklaşım tarzı tasavvufun en büyük hatasıdır. İslâm dinî bir bütün olarak düşünülmesi, bölünmeden sistematize edilmelidir. Mürcie, Havâric gibi mezhepleri istikametden uzaklaştıran da onların dine ve dinî nasrlara bir bütün olarak bakamamalarıdır. Hatta günümüzdeki bazı modernist akımlarda da bu yanlış tutum görülmektedir.

36 a.e., III, 159.

37 a.e., III, 251; IV, 39, 134.

38 Hücûrî, *Hakikat Bilgisi*, İstanbul 1982, s. 418; A. Avni Konuk, *Füsûs Şerhi*, III, 167.

39 Tirmizî, “Menâkıb”, 1.

40 Hâkim, *el-Müstedrek*, Beyrut 1990, II, 498; Ahmed b. Hanbel, V, 317; A. Avni Konuk, *a.g.e.*, I, 31, 109, 269.

41 Buhârî, “Rikâk”, 38; Ahmed b. Hanbel, VI, 256.

42 Bu rivayetler ve tenkidleri için bk. Ahmed Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (basılmamış doktora tezi, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996), s. 155-172.

43 Tasavvuf kitaplarında sıkça kullanılan hadislerin tahrîc ve tenkidi için bk. Ahmet Yıldırım, a. g. tez, s. 78-92, 96-104, 118-125, 155-172, 210-216, 228-231, 271-275, 297-319, 346-362, 372-399; Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, İstanbul, ts.

2. Zühhd Dönemi

Zühhd, lugatta "ilgi duymamak, değersiz bulmak, yüz çevirmek" anlamlarına gelir.⁴⁴ Tasavvufî bir terim olarak "dünya mal ve nimetlerine ilgi duymama, onlardan uzak durma veya hakka yönelmek için dünyadan da âhiretten de el çekmek" demektir.⁴⁵ Kelime Kur'ân-ı Kerîm'de sözlük anlamında yalnızca bir yerde geçmektedir⁴⁶.

Resûlullah dönemindeki hayatın ayırıcı özelliklerinin başında dünya malına ve mevkiine aldırış etmeme ve bütün varlığı ile Allah'a yönelme gelmekte idi. Bu amaçla müslümanlar, nefisleriyle mücadele ediyor, onu tezkiyeye çalışıyor, ibadet ve takvâya yöneliyorlardı. Tâbiîn de ahabın izinden gitmiştir. Aralarında nüssâk, kurrâ, ubbad, bükkâ, zühhâd gibi sıfatlarla nitelendirilen, Allah'ı çok anan, O'na dayanan ve karşı gelmekten korkan, dünyaya az değer veren insanlar bulunmaktadır⁴⁷.

Zâhidler dönemi aşıpla başlayıp hicrî II. asrın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu dönemde zuhur eden bazı hadiseler, bilhassa Hz. Osman'ın vefatı sonrası ortaya çıkan fiten ve melâhim olaylarına, Emevî dünyevîleşmesine, zevk ve sefahata yönelinmesine tepki gösteren insanlar mevcut durumun aksine olayların dışında kalmaya, dünya metana meyletmemeye, ibadet ve taatta daha titiz davranmaya özen göstermişlerdir. işte bu tavır içinde olan insanlara zâhid, âbid, nâsik, kurrâ gibi isimler verilmiştir. Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere Talha b. Ubeydullah, Muâz b. Cebel, İmrân b. Husayn, Selmân-ı Fârisî, Ebû'd-Derdâ, Ebû Zer, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Abdullah b. Mes'ûd, Huzeyfe b. Yemân ve Osman b. Maz'ûn'u zâhid sahâbîler ve Veysel Karanî (ö. 37/675), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) ve Râbiatü'l-Adeviyye'yi (ö. 185/861) zâhid tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn içinde zikretmektedir.⁴⁸ İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ise Alkame b. Mersed, Âmir b. Abdullah, Üveys el-Karanî, Herm b. Hayyân, Rebî' b. Heysem, Ebû Müslim el-Havlânî, Esved b. Yezîd, Mesrûk b. Ecda' ve Hasan-ı Basrî'yi tâbiîn zâhidleri arasında saymaktadır⁴⁹. Hüseyin Atvân

44 Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, "zühhd" md.

45 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 544.

46 Yûsuf 12/10.

47 Ö. Rıza Doğrul, *İslâmîletin Geliştirdiği Tasavvuf*, s. 49

48 Serrâc, *el-Luma'* (trc. H. Kâmil Yılmaz), İstanbul 1996, s. 127-148.

49 Abdurrahman b. Abdülcebâr b. Firyûbî söz konusu rivayeti tahkik edip, bazı açıklamalar ilâvesiyle *Zühhd's-semâniye mine't-tâbiîn* adıyla yayınlamıştır (Medine 1404).

sahâbe, tâbiîn ve Emevîler'den Şam'da yaşayan zâhid ve âbidlerin bir listesini vermektedir⁵⁰.

Sûffiler Cibrîl hadisindeki ihsan derecesinin zâhidlerin yaşantısı ile hayata geçtiğini iddia etmektedirler. Halbuki dinin umuma bakan ve tercih edilen yüzü kolaylıktır. Hz. Peygamber “Dininizin en hayırlısı en kolay olanıdır”⁵¹. “Din kolaylıktır, güçlük yönünde din ile yarışa çıkan kişileri din mağlûp eder”⁵² buyurmaktadır. Öte yandan sahâbîlerden Osman b. Maz’ûn’un bütün zamanını ibadete vermek için cinsî ilişki, yeme içme ve dünya işleri ile meşgul olmayı kendine haram kılması üzerine Resûlullah onu bu şekilde davranmaktan menederek: “Bize ruhbanîyet farz kılınmadı” buyurmuştur.⁵³ Bir grup sahâbe ise Hz. Peygamber’in ne kadar ibadet ettiğini hanımlarından sorduktan sonra, sanki kendi ibadetleri yanında onunkini az görmüş Hz. Peygamber onlara hitaben: “Allah’tan en çok korkan ve O’ndan en fazla sakınan benim. Böyle iken yine de bazan oruç tutuyor, bazan yiyorum. Gecenin bir kısmında namaz kılıyor ve geri kalan kısmında uyuyorum. Benim sünnetim budur, sünnetimden yüz çeviren benden değildir” buyurmuştur⁵⁴.

İslâm’da tasavvuf doğmadan önce zâhid müslümanlar itidal halinin sınırlarına riayet etmek, doğru yolda azimle yürümek, ölçüsüzlük ve aşırılıktan kaçınmak gibi hususlara titizlikle uymuşlardı. Onlar “iman tarihi” içinde ve bütün dindarlar arasında saflık ve incelik yönünden İslâmî hükümlerin en güzel uygulayıcıları olmaya, bu tatbikatın ideal örneklerini ortaya koymaya büyük önem vermişlerdi. Bir fiilin kalp veya beden tarafından ortaklaşa ifa edilmesini gaye edinmişlerdi. İster dünya ister âhîret işi olsun her hususta ihlâs ve samimiyetin lüzumuna aynı derecede inanıyorlardı. Esasen İslâm nazarında, Allah katında sevaba vesile olması bakımından âhîret işi ile haram olmayan dünya işi arasında hiçbir fark yoktur.

İlk dönem zühhd hareketinde çeşitli şehirleri merkez edinen ekoller doğdu. Medine’de Ebû Zer, Huzeyfe b. Yemân, Selmân-ı Fârisî, Saîd b. Müseyyeb gibi sahâbe ve tâbiînin önder kabul edilip taklit edildiği,

50 bk. *el-Fırâku'l-İslâmiyye fî bilâdi's-Şâm fî l-'asri'l-Emevî*, 1986, s. 109-198.

51 Ahmed b. Hanbel, V, 32.

52 Buhârî, “İman”29.

53 Buhârî, Nikâh, 1.

54 Ahmed b. Hanbel, VI, 226

Kur'an ve Sünnet çerçevesinde bir zühdü öngören hareket; Basra'da zühdü, Kitap ve Sünnet yanında aklî temellere dayandırmayı savunan ve kısmen siyasetle de ilgilenen Hasan-ı Basrî etrafında kümelenmiş bulunan hareket; Kûfe'de Saîd b. Zubeyr, Süfyân es-Sevrî, Ebû Hâşim es-Sûfî (ö. 150/767) ve Abdük es-Sûfî etrafında oluşan Şîf meşrepli hareket ve Şam'da Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 215/830); Bağdat'ta Marûf el-Kerhî (ö. 201/816), Serî es-Sakâtî (ö. 253/867); Horasan'da Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Yemen'de Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724) çevresinde oluşan sûfî hareketleri bunlara örnek gösterilebilir⁵⁵.

Hicrî I ve II. yüzyıllarda kültür merkezi Kûfe ve Basra şehirleri idi. Kûfeliler'in çoğu Küleyb es-Sevdâvî (ö. ?), Mansûr b. Ammâr b. Rebîa b. Heysem örneklerinde görüldüğü gibi itikadda Şîf veya Mürcî idi. Basralılar'ın çoğunluğu ise Hasan-ı Basrî, Mâlik b. Dînâr, Sâlih b. Bişr el-Mürrî örneklerinde olduğu gibi Sünnî veya Mu'tezilî idi. Bu dönemde Basra ve Kûfe'de yayılan zühd ve takvâ iki farklı şekilde temsil edilmekte olup, bunlardan biri başını Hasan-ı Basrî'nin çektiği korku ve kaygıya yani cehenneme girme korkusu ve cennete ulaşamama kaygısına dayanan zâhidlik; diğeri ise Râbiatü'l-Adeviyye şahsında temsil edilen ilâhî aşk yani Allah'ı zâtı ile sevmeye yoludur. Hasan-ı Basrî'nin korku yolu, kendisinden önceki Hâricîler'in din anlayışı ile benzerlik arz etmektedir. Nitekim onların, tebşir ve inzâr âyetlerini dinlediklerinde için için ağlayıp içlerini çektikleri bilinmektedir⁵⁶. İlâhî aşkı savunanların sergiledikleri toleranslı düşüncede ise Mürcie'nin etkisinin olduğu söylenebilir. Mürcie'nin kurtuluş için imanı yeterli gören anlayışı ile bunların ilâhî aşkı yeterli gören anlayışı paralellik arz etmektedir. Her iki duygu da kalple ilgilidir. Aynı dönemde zühd ve takvâyâ yönelenlerin çok olduğu merkezlerden biri de Şam'dı. Fakat bu insanlar arasında yeknesak bir durum, zühd ve takvâda hepsini birleştiren bir sistem veya tarikat bulunmamaktaydı. Her birinin ayrı bir ruh hali vardı.

İslâm dininde dünya malına, zevk ve sefahatına kendini kaptırma menedilmiş olmakla beraber, dünyadan tümüyle uzaklaşma şeklinde bir zühd tasvip edilmemiş, dünya ile âhîret arasında bir itidal çizgisi gözetilmiştir. Binaenaleyh Resûlullah ve ashâbın hayatından alınacak örneklerle

55 Ebû'l-A'lâ Affî, *Tasavvuf*, İstanbul 1996, s. 78-79; Mustafa Hilmi, *İbn Teymiyye ve't-tasavvuf*, İskenderiye 1982, s. 103-225.

56 Ömer Rıza Doğrul, *a.g.e.*, s. 53.

rin bu çerçevede mütalaa edilmesi gerekir. Tek yönlü örnekler alınarak onlar üzerine prensipler konulmamalıdır.

Zühd döneminin belirgin özellikleri bilgidен çok amele, dünya işlelerinden çok ibadete, dünya nimetlerinden çok rıza-i Bârf'ye, ilham ve keşiften çok ahlâka, kerametten çok istikamete önem verilmiş olmasıdır. Bu dönemde yazılan zühd risâlelerinde ölüm, dünyanın zemmi, dünya nimetlerinin önemsiz olduğu, Resûlullah ve ashabın zühd hayatı, ihlas, kanaat, rıza, fakr, tevazu, tevekkül, sabır, yumuşak huylu olmak, tevbe, ana-baba, akraba ve komşu hakkına riayet, akrabayı ziyaret, iyiliği emredip kötülükten sakındırma gibi güzel huylar ile riya, kibir, öfke, hased, gıybet, dünya zevklerine yönelme gibi çirkin davranışlar konu edinilmektedir. Zühd bu dönemde bir mezhep veya sistematik dinî bir ekol hâline gelmemiştir. Aksine Kur'an ve sünnete ittibayı amaçlayan ferdî hareketlerden ibaretti. Bu dönemde dünyadan istiğnâ, daha çok kendini Allah yolunda feda etme (cihad) şeklinde görülmekteydi. Bu dönem zâhidlerinin literatüründe cihad zühd olarak algılanmaktaydı. Onların hayat hikâyeleri tetkik edilecek olursa bu telakki görülebilir. Fakat daha sonra ortaya çıkan Bükkâfîn, kussas gibi zâhidler dünyadan istiğnayı ruhbanlar gibi mânastırlara çekilmek şeklinde anlamışlardır. Farz, vacip ve sünnet olan ibadetlerde günlük hayattan koparmayınca, boş kalan zamanları nafîle ibadetlerle, zikirlerle doldurmuşlar, dünya hayatı için zaman ayırmayı tevekkülsüzlük olarak görmeye başlamışlardır. Bu dönemde zühdü konu edinen birçok risâle yazılmıştır. Hicrî birinci ve ikinci asırlarda yazılanlara örnek olarak Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidin'in (ö. 92/710) *Kitâbü'z-zühd*'ü⁵⁷, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)⁵⁸ ve öğrencisi Mâlik b. Dînâr'ın (ö. 131/748).⁵⁹ Zühd risâleleri, Zâide b. Ku-

57 Zeynelâbidin'in söz konusu risâlesi *er-Ravda mine'l-kâfî* içinde (VIII/14-17) yer almaktadır. Zeynelâbidin'in torunu olan Ca'fer es-Sâdık *Misbahü's-ş-şerî'a* isimli eserinde uzlet, zühd, Allah sevgisi, şevk gibi tasavvufî terimleri açıklamaktadır. *Hakâiku't-tefsîri'l-Kur'ânî*'de ise bazı âyetlerin tasavvufî yorumunu yapmaktadır (bk. Ca'fer es-Sâdık; *Hakâiku't-tefsîri'l-Kur'ânî* ve *Misbahü's-ş-şerî'a*, Beyrut 1993).

58 Söz konusu risâle ölüm, dünyanın ve dünya nimetlerinin zararlarını, korku, huşû, ihlâs, kanaat, rızâ, fakr, helâl kazanç, tevazu, tövbe, tevekkül, iyiliği emredip kötülükten sakındırma, insanlara iyi davranma, güzel ahlâk sahibi olma gibi konuları işlemekte olup Muhammed Abdürrahim Muhammed tarafından tahkik edilerek Dârü'l-hadîs yayınevi tarafından Kahire'de yayımlanmıştır, tarihsizdir.

59 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 237.

dâme es-Sekaffî'nin (ö. 160/776) *Kitâbü'z-Züh'd*'ü⁶⁰, Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-züh'd ve'r-rekâik* isimli eseri⁶¹, Ebû Mes'ûd el-Muaffî b. İmrân el-Ezdî (ö. 185/801)⁶², Ebû Abdurrahman Muhammed b. Şudayl (ö. 195/810)⁶³ ve Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812)⁶⁴ *Kitâbü'z-züh'd* isimli risâleleri; III ve IV. yüzyıllarda yazılanlara örnek olarak ise Esed b. Mûsâ'nın (ö. 212/827)⁶⁵, Bişr b. Hâris el-Haffî'nin (ö. 227/841)⁶⁶, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855)⁶⁷, Hennâd b. Serî el-Kûffî'nin (ö. 243/857)⁶⁸, İbn Kuteybe'nin (ö. 270/884)⁶⁹, Ebû Hâtım er-Razî'nin (ö. 277/890)⁷⁰, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894)⁷¹ ve İbn Ebû Âsım'ın (ö. 287/900)⁷² *Kitâbü'z-Züh'd*'ü gösterilebilir. Bu asırlarda mesaisini hadislerin tedvin ve tasnifine adayan muhaddisler de oluşturdıkları hadis

60 İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 282.

61 Konu başlıklarına göre tanzim edilmiş bulunan risâlede züh'd, dinde incelikler, ibadet, ihlâs, tevazu, kanaat, iyi ve kötü huylar ele alınmakta olup Ahmed Ferîd tarafından tahkik ve bazı notlar ilâve edilerek Riyad'da iki cilt halinde yayımlanmıştır (1995).

62 İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 235, 281; Gas V, 636.

63 İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 282.

64 Söz konusu risâle ölüm, az gülme, çok ağlama, dünya hayatının önemsizliği, tevazu, fakr, dünya malına meyiletmenin kötülüğü, sabır, tövbe, riya, hased, gıybet, yumuşak huyluluk, akraba ziyareti gibi ahlâkî konuları içermekte olup Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryâî tarafından tahkik ve tahrîc edilerek üç cilt halinde 1994 yılında Riyad'da yayımlanmıştır.

65 Büyük bir kısmı âhiret hayatı ve ahvaline tahsis edilmiş olan bu risâle Ebû İshak Hüveynî tarafından tahkik ve tahrîc edilerek Mektebetü'l-vahyî'l-İslâmî tarafından 1993 yılında yayımlanmıştır, basık yeri bulunmamaktadır.

66 İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 235.

67 Söz konusu risâle şahıs isimleri esas alınarak telif edilmiş olup Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerin, sahâbenin ve tabînin züh'dü olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in bu konuyla ilgili olarak telif ettiği *Kitâbü'l-verâ* isimli bir risâlesi daha bulunmaktadır. İz Yayıncılık tarafından tercüme ettirilerek Arapça metni ile beraber iki cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1993).

68 Söz konusu risâle Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryâî tarafından tahkik ve tahrîc edilerek 1985 tarihinde Küveyt'te iki cilt halinde yayımlanmıştır. I. ciltte âhiret hayatı ve ahvali, II. ciltte ise yeme, içme ve giyinmede züh'd; insanlardan uzak durma, tevazû, riya, kibir, tövbe, istiğfar, ana baba, akraba ve komşu hakkı, dilin korunması, gıybet, haset gibi ahlâkî davranışlar ele alınmaktadır.

69 İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 85.

70 *a.e.*, s. 240.

71 *a.e.*, s. 236.

72 Söz konusu risâle dünyanın önemsiz geçici ve fitnelerle dolu olduğu, ona meyledenin âhirette zarar göreceği şeklinde rivayetlere yer vermekte olup Abdülhamîd el-A'zamî tarafından tahkik edilerek 1985 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

kitaplarında zühd konusunu müstakil başlıklar altında ele almışlardır. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden İmam Buhârî (ö. 256/869) zühde dair rivayetlerin yer aldığı 81. bölümün başlığını “*Kitâbü’r-Rikâk*” diye koyarken, Müslim (ö. 261/874) *Sahîh*’inin 53. bölümüne “*Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâik*” adını vermiş, İbn Mâce (ö. 275/888) *Sünen*’inin 37. ve Tirmizî (ö. 279/892) *Sünen*’inin 34. bölümlerine “*Kitâbü’z-Zühd*” adını vermişlerdir. Ebû Dâvûd (ö. 275/888) ise bu konudaki rivayetleri “*Kitâbü’z-Zühd*” adında müstakil bir risâle halinde toplamıştır⁷³. IV. yüzyılın en meşhur risâleleri arasında ise Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân el-Merzûbânî’nin (ö. 384/994) *Kitâbü’z-Zühd ve Ahbârü’z-zühhâd* isimli risâlesi gelmektedir⁷⁴.

3. İlk Sûfîler (Kuruluş) Dönemi

Sûfî kelimesinin kaynağı ve ilk ortaya çıkışı konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Onun “suffa”dan, “safa”dan, “sûf”tan, “saf”tan Câhiliye dönemine ait bir kabilenin adından (Sûfa kabilesi) ve Yunanca “sofos”tan türetildiğinden söz edenler olmuştur⁷⁵. İbn Haldûn (ö. 808/1406), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1656) ve Mustafa Abdürrâzık (ö. 1366/1946) sûfî kelimesinin ilk önce zâhid, âbid ve fakîr kelimelerinin müteradifi olarak kullanıldığını; bunlarla dine en büyük saygıyı gösteren, şeriâtın kurallarına en uygun şekilde hareket eden kimselerin kastedildiğini; çünkü zâhidlik, fakirlik ve sûf (yün) giymenin bu halin nişaneleri olduğunu kaydetmektedirler⁷⁶.

İlk müslümanlar kendilerine peygambere arkadaş (sahâbe), onun arkadaşlarına tâbi olma (tâbiîn) ve tâbiînî takip etme (tebeu't-tâbiîn) sıfatlarını kendileri için en değerli unvan olarak kabul etmişler ve bunlar dışında başka bir unvanı kendileri için uygun görmemişlerdi. Bu üç nesil bizzat Resûlullah tarafından övüldüğü için onlar⁷⁷ kendilerini bu nesiller içine dahil ederek onun övgüsüne ulaşmayı alınabilecek en büyük unvan ola-

73 Söz konusu risâle Ebû Temîm Yasir b. İbrâhim ve Ebû Bilâl Gânim b. Abbas tarafından tahkik edilerek 1993 yılında Kahire’de yayımlanmıştır.

74 İbnü’n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 143.

75 Kuşeyrî, *Risâle*, İstanbul 1981 s. 439, ; Sühreverdî, *Avârif*, İstanbul 1989, s. 5-16; 72-81; Kelâbâzî, *el-Ta’arruf*, İstanbul 1979, s. 53-58.

76 Mustafa Abdürrâzık, “Tasavvuf”, *Dâiretü’l-maârifî’l-İslâmî*, V, 275-276; İbn Haldûn, *Mukaddime*, Kahire 1401, III, 1097 ; Katib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, Ankara 1941, I, 413-414.

77 Buhârî “Fedâil” 1.

rak telakki etmişlerdi. Ancak daha sonra ihtilâflar başgösterip insanlar durumlarına göre farklı isimler almaya başlayınca ve bütün fırkalar kendi içlerinde zâhid ve âbidlerin mevcut olduğunu iddia edince sünnî müslümanlar kendi zâhid ve âbidleri için yeni bir isim kullanarak sûfî demeye başlamışlardır⁷⁸. Onların kullanımında sûfî, Kur'an ve Sünnet'in ortaya koyduğu genel çerçeveye uygun hareket eden zâhid demektir. Şunlar bid'atçıların zühd ve takvâdan beklenen hazzı alamayacaklarına inandıkları için Kur'an ve Sünnet'e tâbi olmayanın zâhid ve âbid olamayacağı gibi sûfî de olamayacağını söylemekteydiler.

Tasavvufî kaynakların çoğunda sûfî unvanını ilk kullanan kişinin Ebû Hâşim es-Sûfî (ö. 150/767) olduğu kaydedilmekle beraber⁷⁹ Serrâc, bu görüşe karşı çıkar ve Hasan-ı Basrî'nin sahâbîlerden sûfî unvanlı birisi ile karşılaştığını, ona bir şeyler vermek istediğini fakat onun bunu kabul etmediğini kaydeder⁸⁰. Ebû Hâşim Kûfe'de doğup sonra Şam'a yerleşen bir zâhittir. İlk zaviyesini Suriye'nin Reml şehrinde kurmuştur. *Nefehâtü'l-üns*'te bildirildiğine göre zamanın emîri bu zümreden iki kişiyi birbirleriyle çok samimi görmüş, hoşuna gitmiş, bunların kim olduklarını sormuş, kendilerine "sûfî" diyen bir grubun mensupları olduklarını öğrenince bunları bir araya getirecek bir mahallin temin edilmesini istemiş, kendileri için bir zâviye inşa edilmiş ve böylece ilk zâviye yapılmıştır⁸¹. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de ilk üç asra ait eserlerde sûfî kelimesinin meşhur olmadığını kaydeder⁸².

Luis Massignon ise ilk sûfî lakabını kullanan kişinin Bîşr el-Hâfî ve Seriyy es-Sakatî'den önce yaşamış olan Abdük es-Sûfî el-Bağdâdî olduğunu, bu dönemde sûfî lakabının Şîf zahitler için kullanıldığını kaydeder.⁸³

Ferîdüddin Attâr (ö. 628/1230) sûfiyyeyi Cafer es-Sâdık ve Üveys el-Karânî⁸⁴, Hucvîrî (ö. 465/1072) Hulefâ-yi Râşidîn ve Ehl-i beyt'ten söz

78 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 111; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1097 ; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 413-414.

79 Molla Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, s. 68.

80 Serrâc, *el-Luma'*, İstanbul 1996, s. 23.

81 Molla Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, İstanbul, ts., s. 68 ; Mahir İz, *Tasavvuf*, İstanbul 1969, s. 94-95.

82 İbn Teymiyye, *es-Sûfî ve'l-fukara (Mecmû'u Fetâvâ XI. içinde)*, Riyad 1381, s. 5.

83 M. Abdürrâzık, "Tasavvuf", *Dâiretü'l-maârifü'l-İslâmî*, V, 277.

84 Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, s. 53-69.

ettikten sonra Hz. Hasan'la⁸⁵ Molla Câmî (ö. 898/1492) ise Ebû Hâşim es-Sûfî ile⁸⁶ başlatır. Ebû Hâşim ile başlayan bu sûfî hareket, kısa zamanda yayılmış, tarikat ve sistematik tasavvuf öncesini temsil eden sûfîler devrini oluşturmuştur. Bu dönem sûfîlerinin sayısı fazla olmayıp Kuşeyrî bunlardan seksen üçünün ismini zikretmektedir. Bu dönemin meşhur simaları içinde Süfyân es-Sevrî, Şeybe er-Râî, Cüneyd el-Bağdâdî, Hâris el-Muhâsibî gibi sûfîler yer almaktadır. Sülemî (ö. 412/1021) *Tabakat*'ında sûfiyyeyi Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ile Ebû Tûrâb en-Nahşebî (ö. 245/859) arasında yaşayan yirmi kişi, Cüneyd (ö. 297/909) ile Ebû Abdullah es-Sezecî (ö. ?) arasında yaşayan yirmi kişi, Ebû Muhammed el-Cezîrî (ö. 311/923) ile Ebû Ca'fer İbn Sinân (ö. 311/923) arasındaki yirmi kişi, Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/945) ile Ebû Bekir b. Ebû Sa'dân (ö. ?) arasında yaşamış olan yirmi kişi ve Ebû Saîd el-Arabî (ö. 441/1049) ile Ebû Abdullah ed-Dîneverî (ö. ?) arasında yaşamış olan yirmi üç kişi olmak üzere beş tabakaya ayırmaktadır⁸⁷.

Kuşeyrî bu döneme ilişkin sûfîleri İbrâhim Edhem (ö. 161/777) ile başlatmakta ve hicrî IV. yüzyılın son çeyreğine (Ebû Osman el-Mağribî ö. 373/983) kadar getirmektedir. Bunların içinde İbrâhim Edhem, Ma'rûf el-Kerhî, Ebû Süleyman ed-Dârânî, Bîşr el-Hafî, Zünnûn el-Mısırî (ö. 254/868), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/875), Serî es-Sakatî, Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 265/874), Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884), Sehl et-Tüsterî (ö. 273/886), Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 286/899), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) ve Cüneyd el-Bağdâdî gibi ünlü sûfîler bulunmaktadır. Tasavvuf kitaplarında genel olarak Kuşeyrî öncesi sûfîlere ilk dönem mutasavvıfları veya Sünnî sûfîler dönemi denilmektedir.

Bu dönem sûfîleri tasavvufu bir dünya görüşü veya sistemli felsefe olarak algılama yerine onu bir edep, dünyevîleşme karşısında bir tavır koyma, özel yaşama hali olarak sergilemişlerdir. Bunlar, selefleri olan zâhid sahâbe ve tâbînin peşinden gitmeye çalışmışlar, İslâmî hükümlerin çizdiği sınırlara titizlikle riayet etmişler, tasavvufî konuları anlatırken herkesin anlayacağı açık ve müşterek bir dil kullanmışlardır. Bunlar yeni tasavvufî kavram ve terimler kullanmakla beraber muhtevalarını İslâm'ın

85 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 155-161.

86 Molla Câmî, *Nefehâtü'l-üns*, s. 68.

87 bk. Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, Kahire 1969, s. 55, 259, 237, 427.

zâhirine ve diğer şer'î ilimlere ters düşmeyecek şekilde doldurmaya özen göstermişlerdir. Kendi dönemlerindeki bazı yorum ve uygulamalardan şikâyet ettikleri de görülmektedir. Daha sonraki sûflerde görülen ve iç denetimi ortadan kaldıran tavır bunların tarzında yoktur. Daha sonrakilerin slogan haline getirdiği "Tasavvuf itirazı terketmektir"⁸⁸ sözü bunlarda görülmemekte; aksine bazı sûflerin söz ve çıkışlarındaki tehlikeyi sezdikleri için gördükleri yanlışlara olabildiğince karşı koymuşlardır. Bunlar, daha çok sûfinin "Allah'la ve insanlarla ilişkisi" üzerinde durmuşlardır. Birincisi tevhidde, ikincisi ise ahlâkta titiz olmayı gerektiriyordu. Topluma ve insanlara karşı dikkatli ve özen gösterici olmaları dolayısıyla bu dönem tasavvufuna "fütüvvet" adı da verilmiştir. Bâyezîd-i Bistâmî: "Kur'an okumayı, sıkıntılı bir hayat yaşamayı, cemiyet içinde olmayı, cenaze namazlarında hazır bulunmayı, hastaları ziyaret etmeyi terkedenden kimse sûfî olduğunu iddia ederse bilin ki o, bid'atçının tekidir" demektedir⁸⁹.

III ve IV. asır sûflerinin eserleri tetkik edildiği zaman en fazla göze çarpan hususiyetlerinin güzel ahlâka riayet cephesi, şeriata bağlılık ve şatahat nevi ifadelerden uzak durma olduğu görülür.

Bu dönemde telif edilen problematik eserler içinde Ebû Abdullah Hâris el-Muhâsibî'nin, Allah'ın haklarına riayetin yollarını gösteren *er-Riâye li hukûkullah*⁹⁰, Ebû Nasr es-Serrâc'ın on üç bölümden oluşan *el-Luma' fi't-tasavvuf*⁹¹, Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî'nin

88 Kuşeyrî, *Risâle*, s. 455; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, s. 195.

89 İbn Kayyim el-Cevziye, *Telbîsü İblîs*, Dımaşk 1948, s. 167.

90 Söz konusu eser riâyâ, ucub, kibir, gaflet ve haset gibi kötülükleri öğrenmeyi, insanın kendini tanımasını ve tasavvuf yoluna giren kişinin kendini nasıl eğiteceğinin yollarını konu edinmektedir. Başta Gazzâlî ve Şa'rânî olmak üzere Sünnî mutasavvıfların tümünü derinden etkilemiş olup birçok kere yayınlanmıştır. Abdülkâdir Ahmed Atâ'nın tahkik ettiği bir nüsha 1970 tarihinde Kahire'de basılmıştır.

91 Söz konusu eserin birinci bölümünde tasavvufun tanımı yapılmakta, tevhid, mârifet, âriflerin özellikleri, mümin ile ârifin farkları ele alınmakta; ikinci bölümde tasavvufî makam ve haller, üç, dört ve beşinci bölümlerde sûflerin Kur'an ve Sünnet anlayışları, altıncı bölümde ashâbın zühd ve takvâsı, yedinci bölümde tasavvufta âdâb meselesi, sekizinci bölümde sûflerin çeşitli mektup, dua ve risâleleri; dokuz, on ve on birinci bölümlerde semâ, vecd, mûcize ve keramet konuları yer almakta, on birinci bölümde sûflerin kullandıkları bazı tasavvufî kavramlara yer verilmekte ve son bölümde sûflerin şâhiyyatı ve sûfî geçinenlerin yanlışları (galatâtü's-sûfiyye) dile getirilmektedir. Nicholson tarafından ilk neşri yapıldıktan sonra değişik dillere çevrilmiştir. Türkçe'ye çevirisini ise Hasan Kâmil Yılmaz yapmıştır (İstanbul 1996).

tasavvufu ilk defa ayrı bir mezhep olarak gösteren *et-Taaarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*⁹², Ebû Tâlib el-Mekkî'nin nazarî konulardan daha çok amelî konulara yer veren ve iman, ibadet ve ahlâk konularını tasavvufî gözle ele alan bir ilmihal mahiyetindeki *Kutü'l-kulûb*⁹³, Kuşeyrî'nin nazarî ve amelî tasavvufu bir arada ele alan *Risâle*'si⁹⁴, Hücûvî'nin, risâle biçiminde ve orijinali Farsça olan *Keşfü'l-mahcûb*⁹⁵ ve bilahare Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) sahte sûfîlerin oluşuurdıkları yanlış kanaatleri ortadan kaldırmak üzere yazmış olduğu *Avârifü'l-ma'arifi*⁹⁶ zikredilebilir. Aynı dönemde kaleme alınan biyografik eserler içinde ise

-
- 92 Söz konusu eser yetmiş beş bölümden meydana gelmekte olup önsözde hakiki sûfîler övülmekte, sahte sûfîler ve meşhur sûfîler ele alınmakta; 5-30. bölümlerde İslâm akaidi verilmekte, tasavvufun Ehl-i sünnet akaidine uygun olduğu ispat edilmeye çalışılmakta 31. bölümden itibaren ise ilhâm, ahlâk, tasavvufî makam ve haller, âdâb ve erkân konu edinilmektedir. Farsça ve İngilizce'ye tercüme edilmiş bulunan *et-Ta'arruf*'un Türkçe'ye tercümesi Süleyman Uludağ tarafından yapılmıştır (İstanbul 1979).
- 93 Söz konusu eser kırk sekiz bölümden oluşmakta olup zikir, dua, evrad, Kur'an okuma, namaz ve orucun faziletleri, nefis muhasebesi, murakabe, makamlar, havâtır ve ilim, tövbe, sabır, recâ, zühd, tevekkül, ihlâs, kelime-i tevhîd ve İslâm'ın şartları, yolculuk, evlenme, helâl ve haram konularını içermektedir. Hicrî 1310 yılında Kahire'de yayımlanmıştır.
- 94 Kuşeyrî *Risâle*'de tasavvuf ile şer'î ilimleri birbirine yaklaştırdığı için "el-câmî beyne's-şerîa ve'l-hakîka" ünvanını almıştır. *Risâle*'de sûfîlerin şathiyyât türü sözlerine ve ricâlü'l-gayb, vahdet-i vücûd, hakikat-i Muhammediyye gibi görüşlerine yer vermemiştir. Birinci bölümde seksen üç sûfinin biyografisi, ikinci bölümde en çok kullanılan tasavvuf terimleri, üçüncü bölümde tasavvufî makamlar ve son bölümde de müridlere öğütler yer alır.
- 95 Söz konusu eserin mukaddimesinde ilim, fakr, tasavvuf, hırka ve melâmet konularında bilgi verildikten sonra ilk bölümde sahâbeden başlayarak kendi devrine kadar yaşamış olan zâhid ve sûfîlerin hayatından kısaca söz eder, sonra tasavvufî akımlar hakkında bilgi verir. Tasavvufî akımları on iki gruba ayırmaktadır. İkinci bölümde ise mârifet, iman, temizlik gibi konularda insan ile ilâhî hakikat arasındaki perdenin aralanmasını (keşfü'l-mahcûb) öngörür. *Keşfü'l-mahcûb* Arapça, Urduca ve Batı dillerine çevrilmiştir. Türkçe'ye ise Süleyman Uludağ tarafından *Hakikat Bilgisi* başlığıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 1982).
- 96 Söz konusu eser şeriata uygun olan sûfliğin esaslarını ortaya koymak üzere kaleme alınmış olup altmış üç bölümden oluşmaktadır. Çeşitli tarihlerde neşri ve çeşitli dillere çevirisi yapılmış olup Türkçe'ye çevirisini Hasan Kâmil Yılmaz ve İrfan Gündüz yapmışlardır (İstanbul 1989).

Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye'si*⁹⁷ ile Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ* ve *Tabakâtü'l-asfiyâ'si*⁹⁸ kaydedilebilir.

İbn Kayyim (ö. 751/1350) ve Kettânî (ö. 1345/1927) gibi müellifler bu dönemi bir ahlâk hareketi olarak nitelemişlerdir⁹⁹. Ancak hicrî III. asırdan itibaren bu hareket önce İslâmî ilimlerden biri, daha sonra da bu ilmin işlenmesi ile sistematik bir düşünce hüviyetine bürünmüştür. IV. asırdan itibaren ise ahlâkî hüviyeti yerine tamamen felsefî ve metafizikî bir hüviyete bürünmüştür. Gazzâlî'nin, âriflerin imanının mukallit ve kelâmcıların imanından daha üstün olduğunu çünkü âriflerin yakîn nuru ile müşâhedatta bulunduklarını söylemesi üzerine sûfiyye fukaha yerine kelâmcılara alternatif olmaya başlamıştır¹⁰⁰.

İlk dönem sûfleri insan ruhunu tahlil, ona ârız olan halleri beyan ve insanın geçirdiği makamları sıralama ile uğraşmışlardır. Uğraşı veren üçüncü asır sûflerinin başında Ma'rûf el-Kerhî (ö. 201/816), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Serî es-Sakatî (ö. 253/867), Zünnûn el-Mısırî (ö. 254/868), Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909), Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903), Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872), Ebû Saîd Ahmed b. İshâ el-Harrâz (ö. 277/890), Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 261/875), Ebû Hamza Muhammed b. İbrâhim (ö. 269/882), Ebû Sâlih Hamdûn el-Kassâr (ö. 271/884), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 273/886); IV. yüzyıl sûflerinin başında ise Ebû Ahmed Muhammed Rûzbârî (ö. 322/934), Ebû Muhammed Abdullah el-Mürteişî (ö. 328/940) ve Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/945) gelmektedir.

Demek ki ilk sûfî hareket ashap ve tâbiînin yaşadığı ruhî hayattan farklı bir şey iddia etmiyor, sünneti daha bir içten yaşama gayreti güdüyordu. Daha sonra gelen mutasavvıflar ise bu insanların kullandıkları kav-

97 Sülemî söz konusu eserinde kendisinden önceki tasavvuf önderlerini beş tabakaya ayırmaktadır. İlk tabaka Fudayl b. İyaz'la başlarken beşinci tabaka Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülhâlik ed-Dîneverî ile bitmektedir. Nûreddin Şüreybe tarafından tahkik edilerek 1969'da Kahire'de yayımlanmıştır.

98 Söz konusu eser Resûlullah'tan başlayarak ashap, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn zâhidane hayatına ve 422 tarihine kadar yaşamış ilk sûfî ve zâhidlerin hayatına yer vermektedir. 1974-1979 yılları arasında on cilt halinde yayımlanmıştır. Söz konusu basımda basım yeri belirtilmemiştir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin *Sifâtü's-safve'si* ile beraber Türkçe tercümesi İstanbul'da yapılmıştır (1995).

99 Mustafa Abdürrâzık, "Tasavvuf", *Dâiretü'l-ma'ârifü'l-İslâmî*, V, 280-282.

100 Gazzâlî, *Ihyâ'*, Kahire 1967, I, 31-33.

ramlara yeni anlamlar yükleyerek, kendilerine göre bu kavramları yenilemişlerdir.

Bu açıklamalardan sonra ilk dönem sûfî hareketinin genel özelliklerini şöylece sıralayabiliriz:

1. Şeriata bağlı olmak ve İslâmî hükümlerin sınırları dışına çıkmamak. Bunların temel kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. Bunun için onlar bu yola girmek isteyenlere önce İslâmî ilimleri tahsil etmiş olmayı şart koşuyorlardı. Cüneyd: "Kur'ân ezberlemeyen, hadis yazmayan ve fıkıh okumayan bir kimseye bu yolda tâbi olunmaz" demektedir¹⁰¹. Hâris el-Muhâsibî "mutasavvıf muhaddis" olmayı yani önce hadis tahsil edip sonra tasavvufa girmeyi teşvik eder, muhaddis mutasavvıf olmaktan yani tasavvufa girdikten sonra hadis tahsil etmekten ise meneder¹⁰². Tasavvufta temayüz etmiş şeyhlerden Ebû'l-Kâsım İbrâhim b. Muhammed en-Nasrabâzî (ö. 367/977), Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 291/903), Muhammed b. Fazl el-Belhî (ö. 319/931) ve Abdullah b. Münâzil (ö. 329/941) hadis ilminde; Ebû Hamza el-Bağdâdî (ö. 289/901), Ruveym b. Ahmed el-Bağdâdî (ö. 303/915) ve Ebû Ali er-Rûzbârî (ö. 322/934) fıkıh ilminde; Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) kelâm ilminde otorite âlimler arasında bulunmaktadır.

2. Bunlar madde ile mâna, dünya ile âhiret arasındaki dengeyi gözetmişlerdir. İbadetten geri kalmadıkları gibi gerektiğinde cihada koşmuşlar; zühd yanında ticaret, alışveriş ve diğer dünya işleri ile de meşgul olmuşlardır.

3. Bunlara göre tasavvuf bir neşe, meşreb ve kişisel tavır idi. Onlar, İslâm'ı seleflerinden farklı algılamıyor, ayrı yorumlamıyorlardı. Bu nedenle ilk dönem mezhepler tarihi kitaplarında onlardan müstakil fırkalar olarak söz edilmemektedir. Sûfîleri eserlerinde müstakil bir fırka şeklinde

101 M. Tavîr Tancî, *Tasavvufun Mahiyeti, Şifâü's-sâil Mukaddimesi*, İstanbul 1977, s. 293.

102 Ebû Tâlib el-Mekkî bu sözü şöyle açıklar: "Sen önce hadis ve eser öğrenir, sünnet ve fıkıh (usul) hakkında bilgi sahibi olur, sonra zühd ve ibadetin yolunu tutar zâhid ve âbid olursun. Sûfîlik ilminde yükseliş ve ârif bir sûfî olursun. Tersine önce ibadet, takvâ ve mânevî hallerle meşgul olur, sonra ilim ve hadis öğrenmeye çalışırsan, hadisi ve dinin esaslarını bilmediğin için ya galat ve şataha ya yanlış veya şeriata aykırı söz söylersin. Onun için zâhirî ilimlere ve hadis yazma işine müracaat ederek halini düzelt. Çünkü esas olan budur. M. Tavîr Tancî, *a.e.*, s. 293-294

ilk zikreden Abdülkahir el-Bağdâdî'dir (ö. 429/1038). O, hem *el-Fark beyne'l-fırak*'ta, hem de *Usûlü'd-dîn*'de sûflere özel bölüm ayırmıştır.

4. Bu dönem sûflerinde zaman zaman iki noktada dengenin bozulduğu ve mübalağalı yaklaşımlara varıldığı görülmektedir. Birincisi nâfile ibadetlerde ve zikirde aşırılık, ikincisi tevekkül, zühd, rızâ gibi ahlâkî kavramların mübalağa ile ele alınmasıdır. Öyle ki tevekkül ve zühd daima Allah'la meşgul olmak, rıza kesbi ve tedbiri terk etmek, dünya nimetleriyle mutlu olmamak, insanların övgü ve zemlerine aldırmamak şeklinde anlaşılmağa başlanmıştır.

Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*'de kelâmcılar, fıkıhçılar ve hadisçilerden sonra tasavvuf ve irşada mensup olanlara yer vermektedir. İbrâhim Edhem, Ebû Süleyman ed-Dârânî, Ahmed b. Âsım el-Antâkî (ö. 220/835), Ebû Saîd Ahmed b. Îsâ el-Harrâz, Cüneyd el-Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, Bîşr el-Hâfî, Zünnûn el-Mısırî, Serî es-Sakatî, Hamdûn el-Kassâr, Ma'rûf el-Kerhî, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Ebû Yezîd el-Bistâmî ve Hâris el-Muhâsibî gibi sûflerin isimlerini zikrettikten sonra Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin *Târihu's-sûfiyye* isimli eserinde bin civarında şeyhin ismine yer verildiğini kaydetmekte ve bunlardan üçü dışında hepsinin Ehl-i sünnet'e mensup olduklarını beyan etmektedir. Bu üç kişinin ise Hulûliyye'den olduğu halde kendini sûfî gösteren Ebû Hulmân ed-Dimaşkî, sûflerin Mu'tezilî olarak itham edip "Temiz habisi kabul etmez" diyerek aralarından uzaklaştırdıkları Kannâd ve durumu tartışmalı olarak Hallâc olduğunu açıklamaktadır¹⁰³.

İbn Haldûn ilk mutasavvıfların özelliklerini gayb âleminin perdelerini kaldırarak keşif hırsı ile hareket etmeyen, güçleri yettiği kadar şeriata bağlı kalmaya çalışan, kendilerine bazı keşif halleri ârız olsa bundan yüz çevirerek, bunun bir ibtilâ ve mekr olduğunu söyleyen insanlardan oluştuğunu söyler¹⁰⁴.

Bütün bu ortak yönlerine rağmen bu dönem sûfleri içinde Bâyezîd-i Bistâmî örneğinde görüldüğü gibi vecd hallerine ağırlık verenler, Cüneyd gibi temkin ve mârifeti öne çıkaranlar ile Hâris el-Muhâsibî ve Serrâc gibi akla yer verenler bulunmakta; Hallâc ve Sühreverdî gibi akli dışlayanlar da görülmektedir.

103 Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, Beyrut 1981, s. 315-316, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 291.

104 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III. 1097.

Mutasavvîfenin kelâm Literatürüne Girişi

Selef ile ilk zâhid ve sûffiler arasında bazı tavır ve davranış benzerlikleri görülmektedir. Örneğin her ikisi de dinî hayatı pratik yönü ile öne çıkarmışlar, teorik tartışmalardan uzak durmuşlar, ehl-i re'y ve kelâmıla ortak bir şekilde mücadele etmişlerdir¹⁰⁵. Bu nedenle de itikadda Seleff olan birçok sûffî bulunmaktadır. İbn Receb (ö. 795/1393), İbn Ebû Ya'îlâ'nın (ö. 526/1131) *Tabakat*'ına yazdığı zeyilde tercüme-i hâllerini verdiği 552 kişiden yaklaşık beşte birinin (95) sûffî adı verilebilecek derecede zâhidane bir hayat yaşadıkları görülmektedir. Bu da Selefflik ile sûffîlik arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. Zühd, takvâ, sevgi ve tevazu gibi konularda aralarında bir ihtilâf bulunmaması ve tasavvufun zühd ahlâkı olarak telakki edilmesi halinde olumlu karşılanmasına rağmen, hulûl, ittihad, ibâha gibi itikadî ve türbe, mûsikî, devran ve zikir meclisleri gibi fıkıhı ilgilendiren çeşitli bid'at ve sapıklıklara karşı çıkmışlardır¹⁰⁶. Aralarındaki en temel farklardan biri nassın zâhirini almanın zorunlu olup olmadığı ve bâtınî te'vilin câiz görülüp görülmeyeceği noktasında düğümlenmektedir. Ahmed b. Hanbel'in önderi olduğu Selef nassın zâhirine bağlılığı savunurken, ilk sûffî ve zâhidler insanın kalbine atılan ilhamlara dayanarak te'villerde bulunulabileceğini savunuyorlardı.

Sûffîlerin te'villeri sonucu, müslümanların daha önce bilmedikleri fakr, müşâhede, tecerrüd, fenâ, bast, kabz, sahv sekr, zevk gibi bazı yeni terimler ortaya çıktı. Hanbelîler bu terimlerin yeni olduğunu, Allah'ın kitabı ve Resûlullah'ın sünnetinde yer almadıklarını, bu tür terim ve kavramlara dayanarak bir sistem oluşturulması halinde şeriatın hayattan uzaklaştırılmış ve muattal bir hale getirilmiş olacağını söylediler. Bunlar zühd kavramı ile tasavvuf kavramını da birbirinden ayırarak birincisini dünya zînetlerinden uzaklaşma, ikincisini ise Kur'an ve Sünnet'te yer almayan konuları yine bunlarda kullanılmayan bir terminoloji ile ele alan yeni bir mezhep olarak gördüler¹⁰⁷. Aslında mutasavvıfların şeriat ulemâsı ile ilk çatışması fakihlerle olmuştur. Kendilerini bâtınî fıkıhın temsilcileri olarak gören ve zâhirî fıkıhı temsil ediyorlar diye fakihleri küçümseyen bazı sûffîler, burada kalmayarak zâhirî kuralları da önemsiz saymaya başlamışlardır. Dinde ibâhiyyeye yol açan bu tutuma karşı

105 G. Makdisî, *Religion, Law and Learning in Classical Islam*, V, 120; ER, VI, 181.

106 Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 539.

107 M. Ahmed Ali, *el-Hanabile fi'l-Bağdad*, s. 182-183.

fakihler de onların sözleri ile Kur'an âyetleri ve şeriatın zâhiri arasındaki aykırılığı vurgulamaya başlamışlardır.

Bu anlamda sûflere ilk tepki Hanbelîler'den gelmiştir. Burada Ahmed b. Hanbel'in şahsiyetinin de büyük rolü olmuştur. Zira O, Hâris el-Muhâsibî'nin tasavvufa dair sözlerini bid'at saymış ve reddetmiştir. Daha sonra gelen Hanbelîler, sûfleri zındıklık yapmakla itham etmişler, halkı onlar aleyhine ayaklandırmışlardır. Bu hususta en meşhur örnek Gulâmu Halîl olayıdır (262/875). Hanbelî fakih ve vâizi olan Gulâmu Halîl sûfleri zındıklıkla itham etmiş, Allah ile insan arasında aşkın mümkün olamayacağını ileri sürmüş, Halife Muvaffak ve annesine sûfler aleyhinde telkinde bulunmuş ve devrin ileri gelen bütün sûflerinin tutuklanmasını sağlamıştır¹⁰⁸. Bundan sonra fakihler, konuşmaları ile şeriatın dışına çıktıklarını tesbit ettikleri Zünnûn el-Mısırî, Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, Ebû Hamza Muhammed b. İbrâhim ve Hallâc-ı Mansûr gibi sûfleri yargılayıp çeşitli cezalara çarptırmışlardır. Bu hesaplaşmanın simge ismi Hallâc'tır. Mecûsî bir aileden gelen Hallâc, Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Amr b. Osman el-Mekkî ve Cüneyd el-Bağdâdî'nin öğrencilerinden tasavvuf dersleri almış, üç defa hacca gitmiş, ancak daha sonra ittihad görüşünü benimseyerek bu düşüncelerini "ene'l-Hak" şeklinde ifade etmiş, haccın farz olmadığını, insanın yurdundan kalkarak bin bir meşakkatle zâhirî bir haccı ifa edeceğine, ruhî bir hacla iktifa edebileceğini, ruhu temiz olanların Kâbe'ye gitmeleri yerine Kâbe'nin kendi ayaklarına geleceğini iddia etmeye başlamıştır.

Hallâc'ın tasavvufî görüşleri üç noktada toplanmaktadır: Lâhûtun nâ-sûta hulûl ettiği yani Allah'ın beşere girdiği, nûr-i Muhammed'in kadîm olduğu, bütün kemâlâtın ondan fezeyan ettiği ve bütün dinlerin bir tek ilâhî kaynaktan gelmiş olduğu, dolayısıyla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi isimleri arı ayrı olan dinlerde maksadın aynı olduğu, ayrılık özde değil isim ve görünüşte bulunduğu. Ona göre bütün dinler tek müsemmanın çeşitli isimleri, aynı hakikatin türlü türlü görünüşleridir¹⁰⁹.

108 Ahmed Emîn, *Zuhrü'l-İslâm*, Kahire 1966, I, 320-321; Serrâc, *el-Luma'*, s. 492; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 60; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Ankara 1972, s. 52-53.

109 Yaşar Nuri Öztürk, *Hallâc-ı Mansur ve Eseri*, İstanbul 1996, s. 293-302, 382-396, 401; Ömer Rıza Doğrul, *a.g.e.*, s. 82-86; Yaşar Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul 1992, s. 73-74.

Öte yandan müridleri onun ölülerini dirilttiğini, hastalara şifa dağıttığını, türlü türlü kerametler gösterdiğini iddia etmeye başlamışlardı. Ayrıca Bâtınî olan Hallâc ile o günkü hilâfet yönetiminin amansız düşmanları Karmatîler arasında gizli bir ittifak bulunmakta idi. İtikadî ve siyasî faktörlerin aleyhinde birleşmesi üzerine hakkında verilen fetvalarla önce zindana atılmış, sonra da idama mahkûm edilmiştir. İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) ve Bâkılânî (ö. 403/1013) gibi âlimler de onun sahtekâr ve göz boyayıcı biri olduğunu vurgulamaktadırlar¹¹⁰.

İlk kelâmcılar, meşguliyet alanları ve kullandıkları yöntemler dolayısıyla mutasavvifeden uzak durmuşlar, çoğu zaman onları görmezlikten gelmişlerdir. Halbuki diğer İslâmî ilimlere mensup olanlar gibi sûffiler de akîde ile ilgileniyor, kendilerini bu kökün dalları kabul ediyorlardı. Bu ihtiyaç dolayısıyla Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî gibi sûffiler eserlerinde akîde konularına yer vermek durumunda kalmışlardır.

Elimizdeki bilgilere göre kelâmcılar üçüncü yüzyıldan itibaren tasavvufî oluşumlara veya onların öne çıkardıkları konulara yer vermeye başlamışlardır. Nitekim bazı kelâm kitaplarında bazı bâtınîlerin ileri sürdükleri hulûl, ittihad ve ibâha gibi görüşlere sahipleri zikredilmeden reddiyele yazılarak, bazı kelâm kitaplarında ise bâtınî-müteşerrî ayrımı yapılarak birinciler red, ikinciler ise methedilerek ele alınmıştır. İlk kelâmcılar olarak isimlendirilen Mu'tezilîler şahsî hayatlarında zühde önem vermekle beraber düşünce dünyalarında tasavvufî yaklaşımlara yer vermemektedirler. Ehl-i sünnet kelâmcılarına gelince İslâmî fırkalarla ilgili ilk ve en hacimli eserlerden birisini yazan Eş'arî *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de hulûl ve ibâhiyyeye kâil olan bazı sûffilerin bulunduğu söz etmekte fakat onları müstakil bir fırka olarak ele almamaktadır¹¹¹. Ebü'l-Muzaffer Şehfûr b. Tâhir el-İsferâînî (ö. 471/1078) mutasavvıfeyi Ehl-i sünnete mensup fırka-i nâciye içinde saymakta¹¹² Abdülkâhir el-Bağdâdî çok azı dışında bunların Ehl-i sünnet ve'l-cemaat içinde olduklarını kaydetmektedir¹¹³.

110 bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 241-242 ; Bâkılânî, *el-Beyân*, Beyrut 1958, s. 74, 76.

111 *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Wiesbaden 1963, I, 213-215, 288-289, 439-440.

112 *et-Tebstîr fî'd-dîn*, Beyrut 1983, s. 192.

113 *Usûlü'd-dîn*, Beyrut 1981, s. 315-316; *el-Fark beyne'l-fırak*, İstanbul 1979, s. 291.

Sonuç olarak kelâmcıların, kuruluş dönemi sûfîlerini bazı yaklaşımları ve kullandıkları dil itibarıyla tasvip etmemekle beraber genel hatları ile ve çoğunluk itibarıyla olumlu karşıladıkları söylenebilir.

Başkan: Efendim İlyas Çelebi Bey'in tebliği "Kelâm ve Tasavvuf İlişkileri" konusuyla ilgili idi. Bu konu da söz almak isteyen var mı? Yok.